

M.C.Pişəvəri

“Xatirələr” kitabından (1945-1941)

Milli Nəhzətdən Qabaq Azərbaycanda Siyasi Firqə və İctimai Təşkilatlar.

Bütün İranda gözə dəyən siyasi hərəkatlar və ictimai təşkilatları əzib, ortadan aparmaqla bərqərar olan Pəhləvi səltənəti davam etdiyi iyirmi il müddətində 15 milyon nüfusa malik olan İran xalqları ölkənin heç bir nöqtəsində bəlli başlı ictimai bir təşkilat qurmağa müvəffəq olmamışdır. Riza xanın Azərbaycan xalqından və onun azadlığa olan əlaqəsindən həmişə nigaran olduğuna görə mərhum Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi hərəkat basdırıldıqdan sonra orada firqə naminə heç bir ciddi müəssisənin yaradılmasına imkan verilməmişdir. Hətta Süleyman Mirzənin (1300-1308-ci illərdə) (1921-1929) qurduğu zəif ictimai firqəsi belə Azərbaycanda Riza xan məmurlarının Şədid təqibi və Ələsgər Sərtibzadənin xudpəsəndliyi nəticəsində parlayıb, cəmiyyətdə mühüm yer tuta bilməmişdir. Həmin tarixdə bəzi zəhmətkeş və roşənfikirlər vasitəsilə təşkil tapan İran Kommunist Firqəsinin Azərbaycanda təşkilatı daha çox məhdud dairədə və fəvqəladə gizli fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Təbriz şəhərbani ədliyyə rəisi Sərhəng Asif ümum İran şəhərbani rəisi Sərtib Armin əlilə pozulmuş və onun fəal üzvləri isə başqa azadixahlarla birlikdə Qəsri-Qacar həbsxanasında zəndəbequr edilmişdilər. Bir sözlə demək olar ki, Riza xanın süqutu və müttəfiq dövlətlərin hərbi qüvvələrinin İrana varid olduğu vaxt (1320-ci il 3 şəhrivərdə, 1941-ci il 25 avqust) Azərbaycanda siyasət və təşkilat naminə heç bir şey yox idi.

Acı təcrübələr nəticəsində Tehrana bədbinlik gözü ilə baxan Azərbaycan xalqı hətta orada Riza xan taxtdan düşəndən sonra təşkil tapan Tudə Firqəsinə qəbul etməyə belə hazır olmaq istəmirdi. Çünki xalq üçün Riza xanın süqutu elə nagihani bir surətdə qabağa gəlmişdir ki, mat və mütəhəyyir qalıb hansı yol ilə gedəcəyini təyin edə bilmirdi.

O günə dək özlərini xalq rəhbər kimi göstərməyə çalışanlara isə xalq çox pis gözlə baxırdı. Neçə gün qabaq Riza xanın məddahlığında ifrat edən yalançı pəhləvanların maskalarını dəyişib, azadixah olmaları cəmaati iğfal edə bilmirdi.

Rizaxanın tacqoyma mərasimini Azərbaycan xalqı naminə təbrik edən və bütün Azərbaycanda siyasi hərəkatları satıb kef həyatının təmininə çalışan Sərtibzadə - 20 il tamam istibdad və diktatorluq rejiminin məddahlığı ilə yaşayan Ağzadə, həmçinin azadixahlıq namından sərvət və saman qazanan- bütün macərəcular mövqedən istifadə edərək xalq rəhnəma olmaq üçün təzahürə başladıkları cəmaatin xoşuna gələn işlərdən deyildi və xalq bu kimi yalançı azadixahlara bel bağlayıb, onların dalınca gedə bilmirdi.

Bu bədbəxtliyə bir də Alman casuslarının isə təbliğatını səbəb göstərmək olar. Hitlerin bərqasa fütuhətə jilə xalqı qoruxudub, ona elə qandırmışdılar ki, Faşistlərin Şuralar İttifaqını yıxıb-dağıdıb İrana və oradan Hindistana qoşun yeritmələri günün məsələsidir.

20il gözübağlı halda saxlanılmış xalq bu Hizbi-Tudənin təbliğatın mənasını təbiidir ki, anlaya bilmirdi. Xüsusilə Almanın mühüm amilləri olan böyük bazar dəllalları vasitəsilə Berlin radiosunun yalan xəbərlərini yaymaqla milyonlar qazanmaq istədikləri üçün xalqı öz halına buraxmırdılar. Bunların intişar verdiyi şaiyələr xalqa göz açmağa imkan vermirdi. Bu səbəblərə görə Riza xan süqutunun birinci, ikinci hətta üçüncü aylarında Azərbaycanda firqə namına heç bir ciddi iş görülməyib, Hizbi-Tudənin oraya göndərdiyi nümayəndələr də heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməmişlər. Misal üçün Hizbi-Tudə komitəsi tərəfindən azadixah şəhidlərin qəbri üzərinə gül sancmaq üçün təşkil olunan nümayişi göstərə bilərik. Qabaqda abü-tabi ilə elan edilmiş bu nümayişdə Qəsri-Qəcr həbsxanasından təzə azad olan beş-üç nəfərdən artıq iştirak edən olmamışdı. Hətta nümayişi təşkil etməyi qərara alan əyalət komitəsi üzvləri Sərtibzadə, Ağazadə Astarayi də özlərini xalqa göstərməmişdilər.

1321-ci il mehr ayının axırlarında ittifaq düşən bu hadisə, Azərbaycan xalqının ümumiyyətlə siyasətə, xüsusən onun başında durmaq istəyən yalançı adamlar pis gözü ilə baxdığını açıb aşkara çıxaran bir həqiqətdir. 20 il davam edən irticai siyasətin nəticəsi isə başqa cür ola bilməzdi. Lakin günahların hamısını da Pəhləvi rejiminə yapışdırmaq olmaz. Çünki xarici imperialistlərin azadixahları cürbəcür hiylələrlə tora salıb oynatdıqları və onların vasitəsilə xalqı azadlıqdan məhrum edib, öz yeritdikləri siyasətlərini xalq dəfələrlə görüb imtahan etmiş olduğdan onun siyasətlərini daha sınamaq istəmirdi.

O gün hizb və təşkilat namına təzahür edənlərin xalqdan uzaq olmaları da onların şüarının köhnəlməsi də kiçik maneə deyildi. 20 il ərzində təhəmmül edib, ictimadə geniş yer tutan yeni nəsəl onları tanıyıb hesaba ala bilmirdi. Məşrutə hərəkatında tutuquşu kimi ağızdan-ağıza söylənilib gələn təntənəli kəlmələrin təkrarını xalq daha eşitmək istəmirdi. Mühitinin şəraitinə görə xalqın yeni arzuları, yeni amal və yeni istəkləri var idi. Köhnə siyasətçilər isə onları dərk edə bilmirdilər.

Bunların bədbəxtliklərinin biri də həsadət və xüdpəsəndlikləri idi. Onlar özlərindən savayı kimsəni pəsənd etməyib (bəyənməyib), xalqı qoyun sürüsü hesab edərək, istədikləri yerə çəkib, satmağa çalışırdılar. Cəmaat içərisində gözə çarpan təzə ərsiyə çıxmış ləyaqətli adamlar onlar üçün taun və vəbadan daha möhlek (təhlükəli) idi. Ona görə birinci günlərdən Hizbi-Tudənin əyalət komitəsindən mühkəm yapışib, onun qapılarını bilikli, bacarıqlı adamların üzlərinə açmaq istəmirdilər.

Bunlara görə yazdığımız dövrdə Azərbaycanda mühüm bir siyasi firqə meydana çıxma bilməmişdi.

Hizbi-Tudeyi-İranın Azərbaycan təşkilatı niyə irəli getmirdi

Uzun müddətdən bəri bu firqənin Azərbaycan təşkilatı böhranlı bir hal keçirirdi. Azərbaycan əyalət komitəsini Sərtibzadə başda olmaq üzrə mürtəcelər, monopolçular bir tərəfə, həbsxanalardan xilas olunmuş azadixahlarla işçilər, kəndlilər və sair zəhmətkeşlər digər tərəfə çəkməklə onsuz da sayı məhdud olan əfradın içərisində geniş keşməkeş, şiddətli intriqa vücudə gəlmişdi. Tehranın müdaxiləsi isə onu gündəngünə şiddətləndirməkdə idi.

Hər kəs hər nə deyir desin, Azərbaycanda milli təəssübün dərin rişəsi vardır. Bu təəssüb istər Azərbaycanda, istər də İranın sair şəhərlərində yaşayan azərbaycanlıların rəftar və əfkari ümumisinin qüvvətli bir amili olub, xalq mədəniləşdikcə genişlənməkdə və ciddiləşməkdədir.

Azərbaycanlılar doğrudan-doğruya Tehrana, hətta onun azadixahlarına daha ürəkdən inanmadıqlarını mükərrər surətdə sübuta yetirmişlər. Onların arasında milli təəssüb ciddi bir şəkil aldığından istər-istəməz qeyri Azərbaycanlıya onların ürəkləri qıza bilmirdi. Onlar xaricdən gələn adamları mənimsəyə bilmirdilər, hətta Hizbi-Tudənin Təbrizə göndərdiyi azərbaycanlı təbliğatçılara belə, yerli camaat biganə kimi baxırdı. Bir ilin müddətində, oraya Hizbi-Tudənin mərkəzi komitəsi 3 mühüm heyəti göndərdiyi halda daxili mübarizəyə xatəmə verib səlahiyyətə əyalət komitəsi təşkil edə bilmədiyinin də səbəbi budur.

Xalq, xüsusən kəndlilər bir pənahgah, bir mərkəzi-seql, daha doğrusu rəhbərlikedicilə bir təşkilat tapmaq üçün hər bir fədakarlığa hazır olduğu halda, Tehran elə onları qorxudurdu. Bu da komitə üzvlərinin ruhiyəsində təsirsiz qala bilməzdi. Əyalət komitəsinin başında duranlarının əksəriyyəti Tehrandan gəldiklərinə və mərkəzdən müqəyyəd (asılı) olduqlarına görə, hətta yalançı azadixahlar Sərtibzadə, Ağzadə Astarayi və Əli Birəng, firqədən uzaqlaşdırıldıqdan sonra da, uzun müddət Tudə təşkilatı xalqın etimadını qazana bilməmiş və Azərbaycan xalqına rəhbər olmaq məqamını kəsb etməyə qadir olmamışdı. Əvəzində yalnız Azərbaycana dayanan zəhmətkeşlər Təşkilatı və Azərbaycan Cəmiyyəti çox tez bir surətdə parlayıb, kütləvi hal almaqla, xalqın təvəccöhünü cəlb etmişdi.

Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı

Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının xalq içərisində nüfuz tapmasının əsl səbəbi də onu təşkil edənlərin Azərbaycanda yaşayan zəhmətkeşlərdən ibarət olması idi. Müxtəlif adamlar, məsələn, Suren, İsrafil Qadiri, Hüseyn Rizvan, Əhməd İslami və qeyrilərinin müstəqil surətdə topladıqları dəstələrin birləşməsindən əmələ gələn bu təşkilatın təkcə Təbrizdə on mindən ziyadə üzvü var idi. Şəhərin müxtəlif yerlərində cürbəcür ünvanlar altında təşkil tapan zəhmətkeş klubları gecəgündüz dolu olub, orada danışılan sözlər, aparılan təbliğat xalqın illər boyu arzu etdiyi məqsəd ətrafında idi.

“İstibdad hökumətin yıxmaq, zülüm və şəqavətə xatəmə vermək, ərbabların, qaniçənlərin əllərini ictimai işlərdən uzaqlaşdırıb, xain məmurlar, qaniçən jandarm, rüşvətxor tiryəkinin şərrin bir dəfəlik xalqın başından rəf etmək” sözləri həqiqətdə xalqın xoşuna gələn, onun ürəyindən çıxan sözlər olduğundan, onları cəlb edib gündən-günə təşkilata yaxınlaşdırırdı.

Bu təşkilatın nüqsanı fəqət onun azsavadlı, məmuli adamlardan toplanmasında idi, onların arasında xalqa rəhbərlik edə bilən təcrübəli adamlar nəzərə çarpmırdı. Məsələn, Hüseyn Rizvan (çörəkçi), çox sol və hərəratli bir adam idi. Lakin savadlı olmadığından, xalqa təzə bir söz deyib, ona rəhbərlik edə bilmirdi. İsrafil Qadirinin az-çox savadı olsa da, məhəlli adam deyildi, yerli şəraiti bilmirdi. Səlim Hacıadə isə çox cavan olduğundan, xalqın etimadını qazana bilməyib, bərəks bəzi yüngül hərəkatı ilə üzvlərin ədəmi-etimadına səbəb olurdu. Süren ancaq ermənilərdən bir iddəni öz ətrafına toplaya bilmişdi. Təzə onun özü də elə məlumatlı adamlardan deyildi. Ona görə çox tez parlayan bu cəmiyyət Fəhiminin hiyləkarlığı nəticəsində çox bir tez zamanda münhəll olub, aradan getdi və ondan Azərbaycan xalqı üçün müsbət bir xatirə belə qalmadı.

Fəhiminin bu təşkilatı pozması İran mürtəcelərinin ən çox işlətdiyi klassik tədbir ilə əncam tapdı. Uzun müddət dəstəbazlıq, firqəçilik və intriqa ilə ömür sürən bu köhnə qurd, sabiqdən polis idarəsi ilə mərbut olub, qolçomaqlıq və oğurluqla məruf olan lotulardan məşhur Quliyevləri və qeyrilərini bu təşkilatın içərisinə daxil edib, onların vasitəsilə xalqı təhdid etmək, ev soymaq, adam öldürmək, pul almaq kimi işlərlə təşkilatı bədnam etdikdən sonra, həmin bəhanə ilə İsrafil Qadiri və Səlim Hacıadəni toqif edib, təşkilatı tamamilə pozub ortadan çıxartdı.

Bu iş məruf jandarm rəisi Canpoladın kəndlərdə başladığı vəhşiyana hərəkatı ilə yanaşı olaraq, əncam verildikdən sonra Azərbaycanın kənd və şəhərlərində yeni bir sakitlik dövrəsi başlandı.

Azərbaycan Cəmiyyəti

Zəhmətkeşlər Cəmiyyəti ilə yanaşı olaraq meydana çıxan Azərbaycan Cəmiyyətini tanımaq dəxi xalqın o günkü ruhiyyəsinə bilmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir.

Bu cəmiyyəti təşkil edənlər cümləsindən Şəbüstəri, Əli Maşınçı, Tahiri, Əkbəri, Hilal Nəsiri, Rəhimi Əli, İsmayıl Şəmsin adını qeyd etmək olar. Cəmiyyət Tehran İrticasına qarşı bəslədiyi ədavət üzrə tək Azərbaycan namına işə başlayıb naşiri-əfkari olan “Azərbaycan” ruznaməsini yarı Fars, yarı Azərbaycan dilində intişar verilməklə milli mübarizə yolunda birinci qədəm götürmüş oldu.

İstər Azərbaycan Cəmiyyəti, istər Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının işləri tamamilə Azərbaycan azadlığı üzərində olmasa da, Azərbaycan adı onların arasında mühüm yer tutur.

Zəhmətkeşlər əksərən aşağı təbəqəyə mənsub olduqlarından Tehrana az əhəmiyyət verdilər. Azərbaycan Cəmiyyəti başçılarının içərisində ictimai təcrübəyə malik adamlar daha artıq idi. Onların başladıkları Azərbaycan dilinin intişarı böyük bir qədəm olduğu halda, təşkilatın başında onun əhəmiyyətini dərk edən rəhbərlikedicilər az idi. Bununla belə “Azərbaycan” ruznaməsi Azərbaycan dilində məqalə və şeirlər çap etdiyinə görə xalq içərisində tez bir sürətdə intişar tapmağa başlamışdı. Azərbaycanda şöhrət qazanan şairlərdən: Biriya, Etimad və qeyrilərinin bu ruznamə vasitəsilə Azərbaycan dilində şeir yazmaqla siyasi mübarizəyə həsr etdikləri də ayrıca qeyd edilməlidir.

Təəssüflə deməliyə ki, cəmiyyət hələ özünə layiq rəhbərlər tapıb onu irəli çəkə bilməmişdi. Başda duranların çoxusu, hətta onun sədri belə təşkilat üsuluna aşına deyildi. Xalqa gündəlik şüar verib cəmiyyətin xətti-hərəkətini təyin etmək işində, başçılar çox naşı və mübtədi idilər. Bunlar cəmiyyəti və xalqı hara aparacaqlarını özləri də dərk edə bilmirdilər. Bu cəmiyyətə daxil olmağa tələsən camaat ilə Zəhmətkeşlər Cəmiyyətinə yanaşanlar, təbəqəti və ictimai cəhətdən bir-birindən uzaq olsalar da Azərbaycanlılıq məsələsinə hər ikisi də əlaqə göstərməklə bir yol ilə gedirdilər. Azərbaycan təəssübü və demokratik ehsasat bu təşkilatların hər ikisində nəzəri cəlb edə bilirdi.

Azərbaycan Cəmiyyəti demək olar ki, tək Təbrizdə yaşayan ortabab adamlara dayanırdı. Zəhmətkeşlər Təşkilatına geniş xalq kütlələri ilə bərabər, əksəri aşağı təbəqədən olan mühacirlər toplanmışdılar.

Mühacirlər Rizaxan dövründə daha artıq fişar gördüklərindən, azadlıq yolunda daha ciddi qədəmlər götürərək, daha qəti tədbirlər görmək tərəfdarları idilər. Ona görə zəhmətkeş kütlə onların şüarlarını daha çox qəbul edib, onların dalınca getməyə daha artıq rəğbət göstərirdilər. Azərbaycan Cəmiyyəti keçmiş firqələrin adab və rüsumu üzrə mülayim hərəkət edib, Hizbi-Tudə təşkilatı kimi ümumi cümlələr, təkrar edib həmişəki sözlərdən kənara çıxma bilmirdi. Onun yeganə silahı “Azərbaycan” ruznaməsi idi.

Zəhmətkeşlər Təşkilatı və Azərbaycan Cəmiyyətinin sazımanlarının pozulması və Hizbi-Tudənin birinci dövrdə müvəffəqiyyət qazana bilməməsinin səbəblərindən birisi də İranın beynəlxalq vəziyyəti idi. O günlərdə alman faşistlərinin ən qüdrətli günləri idi. Qızıl Orduya kömək yetirmək bütün demokratik millətlərin ciddi və qəti vəzifəsi hesab olunurdu.

Bu köməyi yetirmək üçün İran və Azərbaycan yollarının böyük əhəmiyyəti olduğunu bilməyən yox idi. Bunların əhəmiyyətini təmin etmək (yolun açıq saxlanması) və ümumiyyətlə İran xalqını faşist təmayülündən qurtarmaq üçün Sovet İttifaqı və İngiltərə dövləti ilə İran arasında bir üçlük müahidəsi əmələ gəlmiş və bu vasitə ilə İran müttəfiqlər sırasına daxil olmuşdu. Bu İranın gələcəyi üçün aqılana bir iş və daha doğrusu, gözlənilməyən müfid bir təsadüf idi. O vaxt əgər İranda qüdrətli bir demokratik firqə olsaydı, bu

təsadüfdən böyük istifadələr edə bilərdi. Mütəəssifənə meydanda belə bir təşkilat olmadığına görə Riza xanın dəstpərvərdələrindən ibarət olan mürtəce dövlət məmurları qabağa düşüb ondan xalqın azadlığı əleyhinə istifadə etməyə müvəffəq oldular. Bu istifadələrdən birisi də demokratik təşkilatları fişar altına alınıb və çoxlarının pozulması idi. Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı Azərbaycan Cəmiyyəti, Azərbaycan namı ilə izharivücut etdikləri üçün başqa Sazimanlardan daha şədiddə sürətdə irticanın həmləsinə məruz olub meydandan həmişəlik olaraq çıxarılmaya məhkum edildilər.

Bu təşkilatlar Hizbi-Tudə təşkilatı kimi bizim milli nehzətimizin pionerləri adlanmağa layiq sazimanlardadır. Çünki bu sazimanlar özləri ortadan getdikləri halda, bir iddə əşxasın gözlərini açıb onları ictimai və siyasi məsələlər ilə məşğul olmağa cəlb etdi. Azərbaycan Cəmiyyəti Azərbaycan ruznaməsinin yarı Azərbaycan, yarı Fars dilində nəşr etdiyinə görə onun milli xidmətin xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Cəmiyyəti milli təəssübdə Hizbi-Tudədən və Zəhmətkeşlər təşkilatından çox irəli gəlmiş bir saziman hesab olunmalıdır. Hətta Təbriz xiyabanlarının adlarını dəyişdirib, Səttarxan və sair Azərbaycan milli qəhrəmanlarının adı ilə adlandırmaq, fəqət bu təşkilatın səyi ilə əncam tapmışdır. Lakin bunların hamısı (xalqın istəyi müqabilində) çox kiçik və çox əhəmiyyətsiz işlərdəndir. Xalq isə böyük islahat, dərin dəyişiklik tərəfdarı olduğundan bu kimi işlər onu qane etmirdi. Bu sazimanların tezbazar olmalarının başlıca səbəbi də bundan ibarətdir.

O vaxt söz xalqı qane etmirdi, iş isə qabağa getmədiyi üçün xalq ilə cəmiyyət arasında möhkəm rabitə vücudə gələ bilmirdi.

Bir də xalq başçılarından tələb etdiyi bilik və bacarığı onlarda görə bilmirdi. Məşrutə nehzətində Səttarxana güvvət verən onun şücaəti, və istiqaməti, qiyamda Şeyx Məhəmməd Xiyabanini irəli çəkən onun biliyi, nitqi və düşüncəsi idi. Azərbaycan Cəmiyyəti və Zəhmətkeşlər təşkilatında belə adamlar gözə çarpmadığından onların dalınca gedənlər tez bir zamanda yorulub geri çəkilməyə məcbur oldular.

Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan Faşist

Əsasən 3 Şəhrivər 1941-ci il hadisəsi Azərbaycan xalqına böyük təkan verdiyinə görə hər kəs ondan istifadə etmək fikrinə düşmüşdü. Tək azadixahlıq deyil, mürtəcelər də dala qalmamaq üçün üzlərinə azadixahlıq maskası çəkib, ortalığa çıxıb, işə girmişdilər. Hətta bunların içərisində faşist əqidəli adamlar da az deyildi. Məxsusən faşist ünsürləri özlərinin cinayətlərinə pərdə çəkmək məqsədi ilə daha artıq fəaliyyət göstərirdilər. Hacı xan Çələbi, Məmməd Əli xan Nurazər,(Daruğa), Əxbarı və qeyrilərinin təşkil etdikləri Hizbi-Tudei Azərbaycan bu məqsədlə qurulmuş bir təşkilat idi.

Vaxtında bütün siyasi dəstələrə l tapmağa çalışan Fəhimi, bu təşkilat ilə də Azərbaycan Zhmtkelri kimi rəftar edib, onu özünün siyasətini icra etmək üçün alət qərar verməyə müvəffəq olmuş və istifadə etdikdən sonra qaba bir şəkildə dađıtmıdır.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, xbari v Hacı xan Çələbi almanların ciddi tərəfdarlarından olduqlarına görə Hizbi- Tudeyi-Azərbaycanı pərdəli bir faşist müəssisəsi halına salmaq fikrində idilər. Mərhum Məmməd li Daruğa İngilis konsulxanasına mənsub adamlardan olduđuna görə başqa mərmuz bir məqsəd təqib edirdi. Bunların arasında Kaviyan kimi qeyri-faşist ünsürlər var idi s, onlar təşkilatı təmizləyib, düzgün yola sala bilmirdilər.

Nəhayət mərkəzi hökümət Azərbaycanı tamamilə sakit halda saxlamaq üçün zahirdə azadixah, batind faşist təşkilatını da orada görə bilmədi. sasn Tehran höküməti Azərbaycanda təşkilat yaranmasına imkan vermək istəmirdi. Ona belə gəlirdi ki, yalanıların əqidəsindən asılı olmayaraq, xalq kütlələrinin təşkilata toplanmađı xtrlidir, xalq bir yerə yıđıdıqda tez ya gec həqiqət aşkara çıxıb v cəmiyyət arasında xalqın qeydinə qalan adamlar tapıla bilər. Bu səbəbə görə onların (yuxarının) göstərişi ilə Fəhimi özünün təşkil verdiyi Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan cəmiyyətini daha davam etməyə qoymadı.

İrani-Bidar

Azərbaycanda İngiltərə imperialistlrinin ajanları ilə həmkarlıq edən Alman nkrlri v faşist ünsürləri, Hizbi- Tudei-Azərbaycan, Azərbaycan zhmtkelri v Azərbaycan Cəmiyyəti pozulduđu gündə “İrani-Bidar” adı ilə bir təşkilat vasitəsilə meydana çıxdılar.

“ Fəryad” ruznaməsi bu Hizbin naşiri-fkarı olaraq çox hrrtl yazılıb, intiara başladı. Onun görkəmli üzvlərindən Hseyinqulu Katibini göstərmək olar.

“İrani-Bidar”ın İngiltərə və Alman mənbələrindən aldıđı kömək əsərində və sair şəhərlərdə olan faşist v yarım faşist təşkilatlarla da rabitələri var idi. Katibi bazarda Alman və İngilis dllallıđı ilə məşğul olan tacirlərin hər ikisinin tərəfindən müfəssəl surətdə himayt olunurdu. Məsələn, HeydRizad ilə Nemsilr v başqaları ona bir göz ilə baxıb, zahirdə ruznamy kömək ya vkalt ii rcu etmək, həqiqətdə isə demokratik dövlətlər, məxsusən rular İttifaqının əleyhinə tbliđat aparmaq üçün onu mchhz etməyə çalışırdılar.

Bu təşkilat ronfikir, cavanlar v srvtmndlr içərisində dərin ri salmağa balamıdı.

Müharibənin sürəti, almanların brqasa bir sürətdə rq dođru gəlmələri onları təşviq edərək zlrini çox tez bir sürətdə tanıtmağa vadar etdi. Ona görə tamam İranda faşist təşkilatları pozulub, faşist ünsürləri toqif

edildi ki, bu təşkilatın başçıları da geri çəkildi. Beləliklə İrani-Bidar İrani işğal edib, Alman və İngilis Cahangirlərinin qucağına atmağa müvəffəq olmadan pozulub ortadan getdi. Katibi yaxalandıqdan sonra “Fəryad” ruznaməsi tətill olundu

Zidd-Faşist Cəmiyyəti

Ziddi-Faşist Cəmiyyəti mühit və zamanın icabı üzrə meydana çıxan bir təşkilat idi. İranın iri şəhərlərində müvəffəqiyyət qazana bilməyən bu təşkilat Azərbaycanda çox yaxşı işlədi. Azərbaycan Cəmiyyəti və Zəhmətkeşlər Təşkilatı pozulduqdan sonra Azərbaycanda yeni qurulan irticai dövrdə azadixah və demokratik qüvvələr fəqət bu cəmiyyətin adı altında fəaliyyət göstərə bilirdilər. Hizbi-Tudə və sair təşkilatların təşkil edə bilmədikləri mitinqlər və nümayişlər Ziddi-Faşist Cəmiyyəti adı ilə təşkil olunurdu. Faşist ziddinə mübarizə aparan bir təşkilata dövlət və irticai üsürlər curət edib, bir söz deyə bilmirdilər. Hətta mətbuat şədiddə qadağan edildiyi halda, təzə ərsiyə çıxıb siyasətə qoşulmuş Biriya, Mir Rəhim Vilayi və qeyriləri, azadixahların sözlərini bu cəmiyyətin tərəfindən nəşr olunan “Yumruq” ruznaməsi vasitəsilə intişar verirdilər. Polis Ziddi-Faşist Cəmiyyəti namına toplanan mitinqləri dağıda bilmirdi. Hətta Ziddi-Faşist Cəmiyyətinin mərkəzi, bir zaman Hizbi-Tudə tərəfindən çox geniş dairədə istifadə olunurdu.

Ziddi-Faşist Cəmiyyəti, Zəhmətkeşlər Təşkilatı Azərbaycan Cəmiyyəti və başqa demokratik cəmiyyətlər, bir sözlə demək olar ki, 12 Şəhrivərdə qabağa çıxan təşkilatların hərəsi bir növ ilə gələcək Demokrat Firqəsinin yaranması üçün zəminə hazırladıqları nöqteyi-nəzərdən faydalı və səmərəli işlər hesab olunmalıdır.

Həmkarlar İttifaqı.

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı da 1941-ci il 25 avqustdan 3 Şəhrivərdən sonra meydana çıxan sazimanlardandır. Onun birinci müəssisləri Süren, Qulam karxanasının kargəri və Fədavi İran karxanasının kargəri (idilər). Başqa təşkilatları zirü-ru (alt-üst) edən Fəhimi bu adamlardan məyus olub, Canpolad qəziyəsindən azadixahlara bütün hüsni-rəğbət göstərməklə, nüfuz qazanan Xəlil İnkilab vasitəsilə onu tamamilə ələ keçirməyə iqdam etdi.

Yuxarıda dediyimiz səbəbə görə Tehrana təbid olunan Xəlil İnkilab, orada Fəhimi ilə sazişə gəldikdən sonra Təbrizə müraciət edib, Fəhiminin köməyi ilə işə başlayıb, tezliklə geniş bir ittihadıya yaratmağa təşəbbüs etdi. Fəhimi təşkilatın məxaricini təmin etmək məqsədi ilə böyük bir şəbneşinlik (gecə qonaqlığı) təşkil edərək, 21 min tümən pul toplayıb Xəlil İnkilaba təhvil verdi. İnkilab möhkəm malı, qüvvət və dövlət köməyinə istinad edərək, ciddi işə başladı.

O zaman müharibə nəticəsində heyrət-avər dərəcədə tərəqqi etməkdə olan sənaye məhsulu və yaşayış vəsaitinin şədid bir surətdə bahalanması (üçün sahibkarlar) işçi sinfinin mübarizəsinin genişlənməsindən qorxub, çox yerdə kargərlərə güzəşt etməyə məcbur oldular. Dövlət mübarizənin müvəqqəti bir surətdə irəli getməsindən qorxub iqtisad naziri tərəfindən doktor Şeyxi Azərbaycana və İsfahana göndərməyə məcbur oldu. Doktor Şeyxi yerdə vəziyyəti mütaliə etdikdən sonra kargərlərlə karfərmanların ixtiyarat və haqqını müəyyən edən bir layihə yazıb, dövlətə qəbul etdirdi. Bu vəsilə ilə kargərlərin vəziyyəti yaxşılaşmağa başladı. İş müzdü yüzdə yüz, bəlkə yüzdə 150 % artırıldı. Karxana sahibləri kargərlərin hətta çörək və yanacaqlarını da öhdələrinə götürməyə məcbur oldular. Bu ittihadıyyənin müvəffəqiyyəti Xəlil İnkilabın adına tamam olduğuna görə onun nüfuzu yüksəlməklə, kargərlər onu həqiqi bir rəhbər kimi qəbul etməyə məcbur oldular. Arxasında böyük güc və qüdrət hiss edən bu cavan macəracu get-gedə öz vəziyyətini unudub, hətta ərbab və vəlinəməti olan Fəhimiyyə də etinasızlıq göstərməyə başladı. Onun hüzuruna getdikdə qabaqki təvazökarlığın əvəzi biədəbanə bir surətdə qaba hərəkətlər biruzə verib, digər tərəfdən kargər təbəqəsinin təhti-təsirində vəqə olmaqla tez-gec əhd və peymanı unudub, vəli- nemətinin göstərişlərinə əməl etməkdə səhlənkarlıq göstərdi. Fəhimi mahir bir diplomat, amma bir mürtəcə olduğuna baxmayaraq öz məqam və şəxsiyyətinə artıq dərəcə əlaqəmənd, özü tapıb fəhlə təşkilatının başına gətirdiyi satqın bir adam mütəkkəbbir və ədəbsiz bir şəxsin hərəkətinə təhəmmül edən deyildi. O bir neçə dəfə işarə və kinayə ilə həri fi başa salmaq istəyirsə, Xəlil özünün arxasında böyük qüdrət hiss etdiyinə görə onun işlərinə məsxərə ilə cavab verdi. İş bu yerə gəldikdə Fəhiminin təklifi bəlli idi. O özünün tikdiyi binanı dağıtmağı da bacarırdı.

Xəlilin qaba hərəkətlərindən əlavə ittihadıyyələrin güclənmələri və bütün fəhlə sinfinin onların ətrafında toplanması da fəhiminin xoşuna gələn işlərdən deyildi. O öz əli ilə öz başına bəla açdığını tez bir zamanda hiss etməyə başladı. Geridəki xətdən qurtarmaq, onun üçün çox da çətin iş ola bilməzdi. Çünki o özü tamam ömrünü fitnə və fəsad və tiryəklə keçirmiş köhnə cavanlardan idi. Təbrizin ö günkü mühütü isə hər macərəyə müsaid idi. Çünki hənzət əşxas özlərini layiqincə göstərməmişdilər. Hər kəs başına 5-3 nəfər toplaya bilsədi, istədiyini edə bilərdi. Bunlardan əlavə Xəlil İnkilabın rəftar və hərəkəti azadixahlar üçün mərmuz şəkildə idi. Onun fəhlələr arasında gündən-günə artmaqda olan nüfuzundan irticai ünsürlərin də istifadə etmək imkanı az deyildi. Xəlilin pul işinə baxması da ağızdan-ağıza söylənilməkdə idi. Rəftarı daxi get-gedə lotuluq şəkli almışdır. Bu işdə Fəhiminin özü də dəxalətsiz deyil idi. Onun adamları, məsələn, Tağı Beytulla və Kərubi, Əbülqasım Cavan və qeyriləri cürbəcür ünvanlarla mühiti zəhərləyib, ortaya çıxan adamları bədnam etmək üçün çalışır və hiylələr düzəldirlər. Xəlil inkilabın şərrin başdan rəf etmək üçün acılıqdan gəlib, sərvət qazanmış. Təbrizdə ən birinci xalı karxanası sahibi olan Əbülqasım Cavan intixab olunmuş idi. O Xəlili rüşvət istəməkdə müttəhim edib, bir iddə pıçaqçılar vasitəsi ilə morede-həmlə qərar verərək, müfəssəl döydükdən sonra onun əlindən valiyə şikayət edir. Vali (Fəhimi) isə əmniyyəti xilədar etmək ittihadı üzrə Xəlili saxlatdırıb, Tehrana təbid və ittihadıyyəsinin qapılarını bağlamaqla, komedinin birinci pərdəsinə xatəmə verdi.

Əlbətdə, kargərlər ittihadıyyəsini də bir tədbir ilə ortadan aparmaq çox da asan bir iş deyildi. Çünki bu təşkilat Pəhləvi dövrəsində doğub, müharibə zamanında tərəqqi etməkdə olan cavan senaeyə və sair bir surətdə inkişaf edən əl dəstgahlarına arxalanırdı. Heyrət-avər dərəcədə qazanc aparmaq, sərməyə və karxana sahiblərini, fəhlənin nazını çəkmək və onu əldə saxlamağa məcbur idilər. Fəhlələr isə ittihadıyyə və birlik məzəsini dadıb və əldə indiki müvəffəqiyyətləri saxlamaq üçün bu vasitələri saxlamalı olduğunu anlamışdılar. Ona görə Xəlil İnkilab Tehrana təbid olunduqdan sonra işini təqib etmək üçün Azərbaycana gəlmiş, Yusif İftixarı, çox tez bir zamanda ittihadıyyəni yenidən dair etməyə müvəffəq oldu. Fəhimi məzul olub, onun yerinə sərləşkər Müqəddəmin göndərilməsi də bu işdə bitəsir qalmadı. Yusif İftixarı Xəlil İnkilabdan savad cəhətdən dalı olsa da, təcrübə cəhətdən irəli idi. Macaraculuqda Xəlildən geri qalmazdı. Hətta avamfəriblik inqilabi sözləri danışmağı Xəlil ondan öyrənmişdir. 11 il Pəhləvi zindanı və vaxtilə Cənub neft mədənlərində fəhlə arasında işləmək sabiqəsi daxi onun üçün böyük bir sərməyə idi. Bunlardan əlavə İftixarı ilə Xəlil İnkilab bir çox cəhətdən bir-birilə işləməyə məcbur idilər. Onlar Hizbi- Tudei-İran və başqa azadixahları özlərinə yaxınlaşmağa imkan vermirdilər. Onların qabağında izhari-vücut etmək üçün bunlar bir çox qaranlıq və mərmuz maqamat ilə mərbut olaraq, azadixah təşkilatlar arasında nifaq salmaqla özlərinə camiətdə yol açmağa çalışırdılar. Bu işdə hər ikisinin yolu bir idi. Ona görə də Yusif İftixarı Təbrizə gəldikdə (Xəlil) İnkilabın xüsusi tövsiyəsi üzrə onun həmdəstləri tərəfindən çox hərəratlı qəbul olunub, daha ciddiyyətlə işə başladı.

Yusif Xəlildən aqıl olduğuna görə fəhlə sinfi işi ilə məşqul olmayıb, meydanda olan bütün siyasi dəstələr və məruf siyasət adamları ilə də əlaqəyə girişdi. O gün Təbrizdə müəssir amillərdən hesab olunan sərləşkər Müqəddəm və Sərtibzadə ilə də yaxınlaşmaqda, Hizbi-Tudə təşkilatının qabağına çıxdı. Onun əleyhinə gizli olaraq təbliğat aparmaqdan geri durmayıb, gözlənilməmiş işin asan bir surətdə irəli gedib, gözünü açaraq 10 min nəfərlik ciddi bir sinfin başında gördükdə, onsuz da macəradan həzz alan avantüristin gözləri qamaşdı. Əldə olan böyük imkanlardan daha böyük istifadə etmək fikrinə düşdü. O günlərdə 14-cü məclis intixabı üçün hazırlıq aparılırdı. Sərləşkər Müqəddəm müəyyən adamlardan intixab komesiyonu dəvət etmişdi. O məmul olduğu üzrə bu işdən böyük pullar qazanmaqda idi. Onlar (komosion) müxalif adamlardan təşkil olduğunu hiss etməklə, Müqəddəmin şədid surətdə muxalifətinə girişmişdilər. Yusif özünün və yoldaşlarının intixab ola bilməyəcəklərinə yəgin etdiyi işin bu şəkildə meydana çıxmasından razı qalmayıb, daha ciddi surətdə əksül-əməl göstərdi. Sərləşkər Müqəddəmin o günlərdə mərkəzi hökumət ilə arası yaxşı deyildi.

(Müqəddəm) Azərbaycanda küllü miqdarda böyük pul qoparıb tək öz cibinə doldurmuşdur. Bu müamilədə pay gözləyən Mehdi Fərrux hətta Səheylinin özü və məclis nümayəndələrindən bir neçəsinin payları yetişmədiyinə görə onun əleyhinə mübarizə edirdilər. Yusif İftixarı, mərbut olduğu irticai məqamlar vasitəsi ilə Müqəddəmin əleyhinə böyük nümayişlər təşkil edərək, işi ciddiləşdirmək istədi. Onsuz da dövlət

məmurları, təşkilatlardan nigaran olaraq fürsətdən istifadə edib, nümayişləri yatırmaq üçün silah işlətməyə təşəbbüs etdilər.

Nəticədə kargərlərdən bir nəfər öldürülüb, neçə nəfər yaraladıqdan sonra Yusif də İncilab kimi Təbrizi tərk etməyə məcbur oldu. Xəlil İncilab ilə Yusif İftixarının Təbrizdə böyük və mühüm bir təşkilata rəhbərlik etmələri Hizbi-Tudənin başçılarının xoşuna gələn bir iş deyil idi. İttihadiyyə başçılarının əksəri fabrika və sair müəssisələrdə Hizbi-Tudə əleyhinə ciddi surətdə mübarizə aparırdılar. Hizbi-Tudənin başçıları isə ittihadiyyəni dağıtmaq, yeni bir ittihadiyyə düzəltmək və ya onu tamamilə öz əllərinə keçirməyə çalışırdılar. Xəlil və Yusif İftixari qələt hərəkət edib, kargərlərin qüdrətindən şəxsi istifadə fikrində olmamaları Hizb üçün bəzən müsaid şəraiti gətirdi. Mütəəssifənə Tehrandə Hizbin mərkəzi komitəsinin başında duranlar, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin və Təbrizdə olan Hizb rəhbərlərinin yaxşı hərəkətlərinə və bu fürsətdən layiqincə istifadə etməyə imkan vermirdi.

İttihadiyyəyi kargərana soxulan macərəcular arasında Alman cəsusları və irticai məqamların möhkəm olmaları da çox müəssər bir amil idi. Hizbi-Tudə içərisində yüzdə yüz azadlıq tərəfdarı olub, demokratizm yolu ilə getdiyi halda, ittihadiyyədə demokratizm, hətta Sovet dövlətinin dostluğuna müxalif olan ünsürlər də az deyildi. Gərək etiraf edək ki, Xəlil İncilab ilə Yusif İftixari və başqalarının kargərlərin (arasında) nüfuz qazanmalarında, onların azərbaycanlı olmaları artıq dərəcə müəssir olurdu. Yusifin Təbrizdən getməsi, Hizbi-Tudə üçün qabağa çıxan fürsətlərin hamısından əlverişli idi. O günlərdə mövqeyini güdən sərləşkər Müqəddəm onları razı salmaqla, Təbrizdə özünə arxa qazanmaq istəyirdi. O hətta bütün azadixahları birləşdirmək üçün Əbülqasım Müsavi, Cəfər Said vasitəsilə onlara maddi şərait yaratmağa başlamışdı.

Sərləşkər ittihadiyyənin Hizbi-Tudənin rəhbərliyi altına keçməsinə ürəkdən razı deyildisə də, zahirdə bu işə görə onlara kömək etməkdən başqa çarəsi yox idi. İş o vaxt Təbrizdə Hizbi- Tudənin başında duranlarından asılı idi. Onlar gərək əvvəl xaricdə nümayəndələrini bir-bir görüb danışib, onların nəzərini cəlb etdikdən sonra təşkilat yolu ilə daxil olub, ittihadiyyə şurasının qərarı üzrə işi istədikləri əşxasın əlinə tapşırıydılar. Bunun əvəzinə ağayi Əmir Xizi ilə Ardaşes Ovanesyan müqəddəməsiz və hazırlıqsız olaraq, özləri ittihadiyyə binasına gedib, oranı işğal etməklə işi bir dəfəlik öz əllərinə almaq istəyirdilər. Yusif İftixarının getməsindən acıqlanıb, şədiddə mübarizə etməyə hazırlanan kargərlər isə, onların belə bir mövqedə gəlib binanı tutmaq istədiklərini gördükdə təhəmmül edə bilməyib, hər ikisini ciddi surətdə döydükdən sonra binanın pillələrindən yuvarlatmaqla, onları oradan tamah dişlərini çəkməyə məcbur etdilər.

Ondan sonra müəyyən bir vaxta dək Hizbi-Tudə başçıları ittihadiyyənin rəhbərliyindən sərfi-nəzər edib, İsrafil Qadirinin rəhbərliyi ilə ayrı bir ittihadiyyə təşkil etməylə təşəbbüs etdilər .Məlum olduğu üzrə (bu iş) kargərlər arasında nifaq və ikitirlilik yaratmaqdan başqa bir nəticə verə bilməz idi. Əmir Xizi ilə Ardaşes Ovanesyan iftizahımız bir şəkildə ittihadiyyədə döyülüb, eşiyyə salındıqdan sonra Yusif və Xəlil İncilabın

dəstəsindən Rəhim Həmdad və Əlizadə İbrahim Təbrizə gəlib, ittihadıyyədə işlərini səhmana salırlar. Bunların hər ikisi nisbətən salim və mülayim adamlar olduğu üçün birinci növbədə 14-cü məclis intixabatı üzərində Hizbi-Tudə ilə ittihadıyyə arasında müvəqqəti bir etilaf üçün danışıq başlandı. Nəticədə azadixahlarla kargərlər arasında müvəqqəti olaraq, zədixurd (vuruşma) azalıb, böyük təbliğatı və müsbət qədəmlər götürmək üçün imkan yaradıldı. Bu etilafın nəticəsində idi ki, Təbriz şəhərində və onun homələrində 16 min rəy aparmış oldular. Əgər maliklər və dövlət məmurlarının hoqqabazlıqları olmasaydı bu dövrdə Təbrizin vəkillərinin hamısı azadixahlardan seçiləcəkdir. Xalqın ruhiyyəsinə və azadixahların qüdrətini göstərən bu məsələ barəsində məlumat verməkdən, burada artıq məhzi-lüzum fəqət biz istəyirik göstərək ki, ittihadıyyə əgər sağlam fikirli və düzgün düşüncəli, pak adamların əlində olmuş olsaydı, vaxtında irticai hərəkətlərin qarşısı alınmaqla milli nehzətimiz daha tez meydana çıxardı. Ondan böyük nəticələr almaq üçün əldə kafi imkan ola bilərdi. Mütəəssifənə əvvəldən iş nalayiq və muğriz əlinə düşdüynə görə, (ittihadıyyə) uzun müddət Azərbaycan zəhmətkeşlərini hədəfsiz bir şəkildə macərəlara sövq etməklə azadixah kütlə içərisində nifaq (üçün) bir vasitə olub- qalmış, (xalq) ondan müsbət bir nəticə əldə edə bilməmişdi.

14-cü məclis intixabatının intixasında macərə axtaran Xəlil İnkilab 1944-cü ilin fərvərdinin axırlarında Yusif İftixari ilə əlaqəsini pozur, Hizbi-Tudəyə yaxınlaşmağa zəminə düzəldib, üçüncü dəfə olaraq, Təbrizə gəldi. O vaxt ittihadıyyə təşkilatının başında Rəhim Həmdad dururdu. Həmdad Hizbi-Tudə ilə intixabat işində etilaf etdiyi halda ittihadıyyəni bitərəf saxlamağa çalışırdı. Xəlil İnkilab, Əlizadə Namiq Tehrandə Yusif İftixari ilə bir yerdə olduqlarında Hizbi-Tudə ilə saziş edərək, Təbrizdə ittihadıyyələri birləşdirməyə gəlmişdir. O vaxt Təbrizdə İsrəfil Qadiri və Kazım Haşiminin vasitəsilə yeni bir həmkarlar ittifaqı təşkil olunduğunu yuxarıda yazmışdıq. Bu həmkarlar ittifaqı zəif olsa da Hizbi-Tudə tərəfindən təqviyyət olunduğuna görə əhəmiyyətli idi. Xəlil İnkilab Tehrandə Tudə başçılarına ittihadıyyələri onların istədiyi şəkildə birləşdirməyə söz verdiyinə baxmayaraq, Təbrizə gəldikdən sonra nümayəndələrin təhti-təsirində qalaraq, oyun oynamaq və ittihadıyyəni müstəqil saxlamaq, onun başında durmaq istəyirdi. Tudəyə verdiyi qəti vədənin xilafına olaraq cürbəcür bəhanələrlə Hizb- Tudə nümayəndələrinin ittihadıyyəyə nüfuz tapmasına yol vermirdi. 10 günə tamamlı olduğu işi 3 aya dək qurtarıb, həmişə orada qalmaq üçün 22 Tir (ay) hadisəsini meydana çıxardı. 22 Tir hadisəsi Rusiyada ittifaq düşən 9 yanvar hadisəsini xatırladan qanlı bir polis macarasıdır. Xəlil polis göstərişi ilə hazırlanmış nəqşəsini (icra) etmək üçün tirin onundan başlayaraq, inqilabi nitqlər söyləyib, böyük şüarlarla fəhlələri üsyana və qiyama dəvət etməkdə idi. Polis və ustandar isə onun hərəkətinə kamal bitərəfliklə baxıb, bəlkə yeri düşdükdə daha artıq ciddiyyət göstərməsinə imkan və şərait yaratmaqdaydılar. Nəhayət, həmin ayın 20-də ittihadıyyənin mərkəzi olan Təbriyət xiyabanını özünün iddiasına qiyam mərkəzi qərar verib, minlərlə fəhlələri ora dəvət edib, hökuməti ələ götürmək şüarını meydana atmışdır.

Bu işdə öz etibarnaməsinin məclis tərəfindən qəbul edilməsi üçün cürbəcür təşəbbüslərə əl atan Fətəli İpəkçiyən də onu himayət edib, yol göstərməkdə israr etdiyini qeyd etmək lazımdır. Xəlilin saldıği hay-küy nəticəsində tamam gecə- gündüz tərbiyə xiyabanı cəmiyyət ilə dolu idi. İnqilabın ətrafını almış yeni 3 nəfər mərmuz əşxas isə, yaxında aşına olanların iddiasına görə polis tərəfindən kəməri əsləhə (tapança) ilə müsəlləh olaraq binanın qapısında və xiyabanda keşik çəkməkdə idilər. İnqilab hər neçə saatdan bir balkona çıxıb, var qüvvəsi ilə bağıraraq, xalqı üsyana dəvət edirdi. O vaxt ki Azərbaycanın ustandarı, bəzi əşxasın müraciət edib, fitnəni yatırmağı məsləhət gördükləri halda, o bu işdən imtina etmişdi. Qoşun rəisi də əl altında Tərbiyə xiyabanının mühasirəsini qüvvətləndirərək, işarə və fürsət gözləyirdi. Tirin -22ci günü, günortadan qabaq böyük fabrika sahiblərinin müraciət etdiyi və onların güclü bir məbləğ rüşvə verib, işin onların istədiyi kimi qurtarmasını söləyənlər də vardır. Hətta ...özü də Təbriz sənaye sahiblərindən Corabçı kimi, o günkü müləqatda Xəlil inqilabın hərəkətinə son qoymaq barəsində müzakirə edildiyini inkar etmir. O günlərdə Təbriz fərmandarlığından icra hakimiyyəti məzूल olub, Tehrana müraciət edən Mirzə Kərim xan bu işin əvvəldən axırına qədər Dadvərin, polisin tərəfindən qurulduğuna şəxsən mənim özümə isbat etməyə çalışdığı xatirimdədir. O deyirdi ki, “Mən müqərrər etdim , mənə icazə verin şəxsən və ya polis vasitəsilə İnqilabı çağırım ona məsləhət edim və ya onu müvəqqəti toqif edib, Tehrana göndərim”, Dadvər isə mənə qandırmaq istəyirdi ki, bu işdən onun müəyyən məqsədi vardı.

Bu məqsəd isə nəzərimcə tacirlərdən pul qırmaq, həqiqədə həm pul qırmaq, həm kargərlər təşkilatını pozmaqdan ibarət idi. Xəlilin 22 tir macərəsi biləxərə kargərlər üçün çox baha başa gəldi. Qabaqcadan hazırlanmış polis və nizami dəstələri nəqşə üzrə hərəkət edib, özünü (Xəlil İnqilab) tutub səhih və salim meydandan çıxardıqları halda, ittihadıyyə binasını darmadağın edərək, kargərlərdən 9 nəfərini vəhşiyənə bir surətdə qətlə yetirib, 22 nəfəri də ağır surətdə yaralamaqla komediya xatəmə vermişdilər.

22 Tir hadisəsi ilə Azərbaycan kargərləri təşkilatı tamamilə Xəlil İnqilabın və Yusif İftixari dəstəsinin çəngindən xilas olub, Tudə firqəsinin rəhbərliyi altına keçdi. Ümumiyyətlə Azərbaycanda fəhlələr təşkilatı cavan bir təşkilat olduğuna görə hətta axır zamanlara qədər tamamilə sinfi əsas üzrə əsaslanmış, bir illik nehzət müddətində Firqə və Milli Hökumətin verdiyi xüsusi kömək və yaratdığı şəraitə baxmayaraq, yenə də təşkilat cəhətdən tamamilə ittihadıyyə mənasını qazana bilməmişdir.

Məxsusən axır zamanlarda firqə və hökumətin köməklərinə dayandığına görə öz hüdudundan kənara çıxıb, onun başında sadə kargərlər ittihadıyyəsi yerində sənətkarlar və xırda kasıbkarlar: faytonçu, ərabçı, qəssab və qeyrilərini də əhatə etməklə siyhi ləşgər düzəldərək, keyfiyyətdən artıq kəmiyyət arxasında getməyə can atmaqda idi.

Necə ki, dedik, Azərbaycan ittihadıyyələri cavan bir təşkilat olduğuna görə təşkil olunan gündən, nehzət xatəmə tapana dək bir neçə nəfər mənfəətçi ünsürlərin şəxsi nəzəri üzrə tamamilə firqə rəhbərlərinə tabe olmaqdan bir növ boyun qaçırmış, təkcə iqtisadi, hətta siyasi məsələlərə də bəzən səhv və xətalardan

kənarında qalmamışdır. Xəlil İnkilabın, Yusif İftixarının və hətta axır günlərdə tək-tək nümayəndələrin ittihadıyını firqənin qarşısına (qoymaq) fikri bu təşkilatın ən böyük nöqsanlarından hesab oluna bilərdi.

Bunların hamısı ilə belə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan kargərlər və zəhmətkeşlərinin ittihadıyısı istər milli (nehzət zamanı), istərsə nehzətdən qabaq həmişə azadixah dəstələrin qabağında gedən bir cəmiyyət olub, və məxsusən nehzət zamanı firqəmizin möhkəm arxası hesab edilmişdir.

Nehzətimiz başlanan gündən isə birinci dəfə firqəmizin rəhbərliyi onun səri bir surətdə pişrəftinə imkan verəndə hamiə (himayətedici) təşkilat olmuşdur. Hənzuz firqə üzvlərinin sayı qırxa çatmadığı halda, ittihadıya şurasının sədri Biriyanın müəssislər heyətinə göndərdiyi tarixi məktubun böyük ərzişi vardır. Xatəmədə əlavə etməliyik: bütün nehzət müddətində görülən ciddi işlərdə istər ümumiyyətlə ittihadıya sazımanı, istər onun tək-tək üzvləri həmişə xalqımızın qabaq səflərində getmişdir.

Hizbi-Tudə və Kanuni-Demokrasi.

Yuxarıda göstərmişdik ki, Azərbaycan xalqı, məxsusən Təbriz camaatı Tehrana tabe olmaq, Tehrandə qurulan cəmiyyətlərin ardınca (getmək) istəmirdi. Onları Tehran dəfələri ilə işğal etdikdən, ona daha bel bağlaya bilməzdi. Həqiqətən Tehran siyasətçilərinə inanmaq olmazdı. Onların çoxusunun siyasi amal və arzusunu təqib etməyib, xüsusi məqsəd və şəxsi mənafe üzvlərindən hərəkət edən adamlar olduğunu azərbaycanlılar çox yaxşı bilir.

Ona görə özlərini, bir daha onların əlinə tapşırmaq istəmirdilər. Yuxarıda dediyimiz kimi əhalinin qabaqcıl və münəvvər hissəsi Hizbi-Tudənin, Tehran ilə mərbut olduğu üçün (ona) bağlanmaqdan göz yumub, ayrı və müstəqil surətdə mübarizə etməyə çalışırdılar. Bundan başqa Hizbi-Tudənin Təbrizdə işləmək üçün göndərdiyi işçilər dəxi şəxsiyyət etibarilə xalqın tanıyıb, bildiyi mübariz adamlar deyildilər. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan olan məzhəbi bir ölkədə bir nəfər qeyri azərbaycanlı, məsələn, Ermənini bir azadixah təşkilata rəhbər təyin edən bir firqə üçün, ümumun rəğbətini qana bilməmək təbii bir məsələ idi. Hətta o adam şəxsən layiq bir adam olsaydı belə milli nehzətdən ucalmış bir xalq onun dalınca getməzdi. Hizbi-Tudənin mərkəzi isə xalqın ruhiyyə və ehsasatını hesaba almayıb, Azərbaycan təşkilatının başçılığına Ardaşes Ovanesyani gətirmişdi. Bu adam şəxsən Azərbaycanlı olmadığı halda, əxlaqı dəxi mütəkkəbir və xudpəsənd olduğundan, xalqın xoşuna gələ bilməzdi.

Təbriz camaatı nə qədər beynəlxalq dostluğa meyili olsa belə, tanıyıb, imtahandan keçirmədiyini başqa bir adamın rəhbərliyini qəbul etməzdi.

Hizbi-Tudənin fəal rəhbərlərindən olan Əhməd İspəhəni də azərbaycanlıların xüsusən ortabab və şəhər camaatının xoşuna gəlmirdi. Tudə təşkilatının 14-cü məclis seçkilərində vəkil seçilməsini istədiyi bu adam, əslən təbrizli deyildi. O İstanbulda, İspəhəni bir fəmilədən anadan olmuşdur. Onun danışdığı osmanlı türkcəsi xalqın sevdiyi bir dil deyildi. Hizbi-Tudə bu adamı Azərbaycan təşkilatına rəhbər göndərməkdə böyük iştihab etmişdir.

Təbriz camaatı bu səbəblərə görə Tudə təşkilatına çox bədbinlik nəzəri ilə baxırdılar. Bunlardan əlavə Hizbi-Tudənin əyalət komitəsinin üzvləri əksəri təzə ərsiyə gəlmiş, təcrübəsiz və məlumatsız adamlardan ibarət idi. Bunlar xalqın arzularını düşünüb, onu əncam verməklə firqəni xalqa yaxınlaşdırmağa müvəffəq ola bilmirdi. Ona görə Təbrizdə yeni müstəqil milli bir təşkilatın vücutuna ehtiyac hiss olunurdu. Kanuni-Demokrasi bu ehtiyacın üzərində meydana çıxan bir təşkilat idi. Bu təşkilat əksərən məhəlli adamlardan toplandıqı üçün Təbriz camaatına daha yaxın idi. Onu qurub düzəldənlər. Hilal Nasiri, Cəfər Əxgəri, Mir Mehdi Çavuşı, Xəlil Azərbaqdan və Hüseyn Rizvan, xalqın tanıyıb, bildiyi adamlar olduğundan şəhərdə və yaxın kəndlərdə Hizbi-Tudədən daha geniş dairədə çalışmaq imkanına malik ola bilmişdilər.

Məxsusən Təbrizdə məclisdə ortabab ziyalılar Kanuni-Demokrasiya çox artıq rəğbət göstərirdilər. Halbuki, Hizbi-Tudənin ətrafına toplananların əksəri kəndli və fəhlə mühacir tiplərindən idi. Kanuni-Demokrasiya'nın böyük bir nöqsanı fəhlə sinfindən uzaq qalması idi. Bu cəhətdən kargərlər ittihadıyyəsindən sonra Hizbi-Tudə daha qüvvətli idi. Kanuni-Demokrasi Üsküdə və Təbriz şəhərinin ətrafında yaxşı işlədiyi halda, Azərbaycanın ayrı şəhərlərində nüfuz tapa bilməmişdi.

Hələ məşrutıyyəət inqilabı zamanından bəri Təbriz azadixahları arasında qanlı bir sabiqə hökm sürməkdədi. Bu isə yerli və gəlmə cavanlarından ibarət idi. Vaxtilə işləmək məqsədilə ərbab zülmündən- Azərbaycandan Rusiyaya mühacirət edib, məşrutəxahlıq hərəkatı başlanmasında inqilabda şirkət etmək məqsədilə vətənə müraciət edənləri fəqət libaslarına görə mühacir adlandırmışdılar. Bu mühacirlər Bakı kimi fəhlə mərkəzlərində yaşayıb, Rusiyanın 1905-ci il inqilabı hərəkatından aldıkları təcrübə üzrə ciddi inqilab yolunda daha möhkəm (addımlar) ilə irəli gəlib, yerli azadixahların mülayim rəftarına etiraz etdiklərindən, onların xoşlarına gəlmirdilər. Yerlilər isə onların bəzilərinin adabi-rüsumini, təbliğ etdiklərini bəyənməyib, onları laməzhəb və dinsiz adlandırmaqla özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar.

Bu məsələ həтта Gilan və Tehran məşrutəçiləri arasında da varmış. Təbriz də, axırda çəkib, ortada bir neçə nəfəri öldürdükdən sonra oranın azadixahları tərəfindən islah edilmiş və tamamilə ortadan qaldırılmış idi.

1941 -ci il 3 Şəhrivərdən sonra həmin köhnə mühacir ünvanı altında daha geniş, daha dərin bir surətdə zahirə çıxıb, Azərbaycan xalqının sərneveştində mühüm yer tutmaqdaydı. Mühacirlər ümumiyyətlə Sovet Azərbaycanında və Şuralar İttifaqının başqa cumhuriyyətlərində bir müddət yaşayıb öz vətənlərinə müraciət edən azərbaycanlılar olduqları halda, yerli mürtəcelər və dövlət məmurları tərəfindən mühacir adlandırılıb,

Azərbaycandan xaricə çıxdıqları ilə onların (ğeyri mühacirlərin) arasında şədid bir surətdə ikitirəlik yaratmışdılar.

Mühacirlərin çoxusu uzun müddət Şuralar İttifaqında yaşayıb siyasi məsələlərdə aşına olduqlarından, məhəlli adamlara nisbətən ictimai mübarizədə daha ciddi rəftar edirdilər. Bir də bu camaat Pəhləvi dövrəsində böyük azar və əziyyətlərə məruz qaldıqlarından o rejimin bir daha təkrarından həmişə vahimədə idilər. Çünki Riza xan dövründə onlar öz vətənlərində müharibədə əsir düşən sərbazlardan daha pis halda yaşamağa məcbur idilər. O vaxt mühacir adı daşıyan bu adama müəyyən (hüduddan) kənara çıxmağa icazə verilmirdi. Onların dövlət idarəsində işləməyə haqları yox idi. Hər gün gərək gəlib özlərini polis idarəsinə nişan verib, hazır- qayıb dəftərini imza edirdilər.

Bunların mal və can, hətta heysiyyət və namusu daima polis və jandarmların təərrüzünə məruz idi. Əksəri yaxşı tərbiyə və təhsil görmüş olan bu camaatın çoxusu İranın mərkəzi şəhərlərində və cənubun zəhərli ab-havası olan yerlərinə sürgün edilib, orada ağır və dözülməz şərait altında saxlanırdılar. Kaşan şəhərində mən şəxsən təbid olduğum günlərdə elə fəmillərə təsadüf etdim ki, bir parça çörək üçün hər bir işə hazır olduqları halda, onlara işləmək imkanı vermirdilər. Mühacir ilə danışmaq, onlara kömək etmək cürm hesab olunurdu. Biçarələr hətta alt paltarlarını satıb xərcləyib, qurtarmışdılar. Bunların içərisində olan ali məktəb qurtarmış mühəndis və təbiblərə qara fəhləlik və topraq qazmaq imkanı da vermirdilər.

Ümumiyyətlə Təbriz, Ərdəbil, Sarab, Gərmrud və sair Azərbaycan kəndlilərindən ibarət olan bu adamlar mühacir ünvanı alıb, öz vətəninə sadə yaşamaq vəsailindən məhrum olduqda sonra nağıhani olaraq əldə etdiyi azadlığa təbiidir ki, xunsərdliklə sakit dura bilməzdi. Ona görə də Hizbi-Tudə təşkil olan kimi onun ətrafına toplanan və onu qüvvətləndirən camaat, yəni mühacirlər olmuşdu.

Yerli camaat isə irticai dövrənin təlim etdiyi adət üzrə mühaciri bəyənib onunla bir Hizbdə çalışmaqda tənəffür edirdi. Orta (bab) ziyalıların Kanun-Demokrasi ətrafına toplanmalarının səbəbi də bu idi.

Vəli firqə başçıları da onu elə açıq söyləməyə cürət etmirdilər. Çünki, Kanun-Demokrasi təşkilatının üzündə belə mühacir tipləri az deyidi. Məsələn Xəlil Azərbadkan, Hüseyn Rizvan, Şamil və qeyriləri mühacir adlanan azərbaycanlıların lap ciddilərindən sayılırdılar. Bu təşkilata girən adamların arasında Hizbi-Tudə ilə muxalifət edən qeyri-azadixah ünsürlərə də təsadüf edilirdi. Bunlar Kanun-Demokrasi üzvlərini Hizbi-Tudə əleyhinə qurub təqviyyət etməklə azadixahlıq cəbhəsinə ixtilaf salmaq istəyən adamlar idi. Xətib Şəhidi və Hacı xan Tələi və qeyrilərinin məqsədləri fəqət və fəqət bundan ibarət idi. Tamam mənfi və müsbət cəhətlərilə bərabər, Kanuni- Demokrasi Azərbaycan milli nehzətinə mütəmayil bir ocaq hesab etmək mümkündür.

Onun başçıları heç vəchlə Tehranı tanımaq istəməyib, onun üçün mərkəziyyət qail deyildilər. Bunlar özlərini müstəqil bir Azərbaycan təşkilatı hesab edib, mərkəzi komitələri isə Təbrizdə idi. Bu cəhətdən

Kanun-Demokrasi Hizbi-Tudə təşkilatından daha doğru xətti-hərəkət təqib edirdilər. Bildiyimizə görə Hizbi-Tudə əmələ və nəzərə öz məramnaməsində kəndli təbəqəsini tamamilə kölgədə qoyub, ona bir şey verəməmişdi. Halbuki, Kanuni-Demokrasi öz məramnaməsində toprağı pulsuz olaraq kəndliyə verməsini irəli sürmüşdü. Bununla belə xalq içərisində Kanuni-Demokrasi mütədil və Hizbi- Tudə çox müfrət və inqilabçılar təşkilatı tanınmışdı. Bunun səbəbi isə Hizbi-Tudə başçılarının təcrübəsizliyi və son dərəcədə sol ruhla ruhlanmış kargər və mühacir dəstələrinin təht-təsirində vəqə olmaları idi.

Əsasən Hizbi-Tudənin mətbuatı taktik və gündəlik iş cəhətdən həmişə geri gedir və yersiz şüarlar meydana atırdı. Bu isə yerli firqə komitələrini çaşdırır. Onları mühitə uyğun olmayan xətti-hərəkət təqib etməyə vadar edirdi. Biz çox yaxşı bilirdik ki, Hizbi-Tudənin proqramı çox sadə milli bir Hizb üçün yazılmış proqramıdır, necə ki, yuxarıda dedik bu proqrama toprağın kəndliyə əvəzsiz olaraq verilməsi qeyd edilməli idi. Belə olduğu halda, onun son zamanlarda daha çox məqalə yazan üzvlərindən Xəlil Məlik bu təbəqəni kargər firqəsi daha doğrusu kommunist firqəsi olduğunun isbatına çalışırdı.

Bu tək Məlikinin nəzəri deyil, vəqien Hizbi-Tudənin başçıları arasında vahid bir nəzər olmadığından qələm əlinə alıb, məqalə yazmaq istəyən rəhbərlərdən hər biri xalqı bir tərəfə çəkirdi və çox da firqəni təbəqəni bir firqə adlandırır. Həmin prinsipsizlik və aydın nəzəriyyə və hədəf olmadığından rəhbərlər çox vaxt kütlənin tahti-təsirində vəqə olaraq, ona rəhbərlik edib, yol göstərmək əvəzində onun dalınca sürünüb, onun xoşuna gələ bilən sol şüarlar ilə təzahür edərək, firqəni düzgün yoldan kənara çıxmağa vadar edirdilər.

Bu prinsipsizlik o firqənin Azərbaycan təşkilatının qabağında böyük əngərlər törədir, onun nüfuzuna böyük zərbələr vururdu. Bunun, təəssüflə Azərbaycan azadixahalar cəryanına, böyük zərbə vurduğunu da inkar etmək olmaz. Məsələn, bir gün Əli Əmir Xizi kəndlilərin xoşuna gəlmək üçün yerlərin kəndli arasında bölünməsi şüarını meydana atmaqla, müqəddəmsiz bir kəndli çıxışı meydana çıxarmağ olduğu hald, kəndlilərə heç bir kömək yetirmədiyindən biçarələrin çoxunun toqif olunmasına səbəb olmuşdur. Kanuni-Demokrasi başçıları isə bu sahədə daha ehtiyatlı olduqlarına görə ortabab şəhər camaatı arasında daha artıq etibar qazana bilmişdi.

Bununla belə Kanuni-Demokrasi təşkilatının içərisindən çıxan ixtilaf (nəticəsində) və 14-cü məclis seçkilərində məğlub edildiyinə (görə) onun başçıları etibar və nüfuzlarını xalq içərisində itirdikdən sonra, 1944-cü ilin əvvəllərində tamamilə Hizbi-Tudə təşkilatına mütləq olmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Cəbhei- Azadi

1941 -ci ildən başlayıb, 45-ci ilədək şədid keşməkeş və ağır nəticəsiz mübarizə Azərbaycan azadixahalarını yorduğu halda, onlara vahid bir təşkilatın lüzumunu hiss etdirmişdi. Bu ehtiyac üzrərində Cəbhei-Azadi

təşkilatı bütün İranda olduğu kimi Təbrizdə də təbii olaraq, meydana çıxmış və (get- gedə) nüfuzunu itirməkdə idi.

Cəbhei-Azadi 1943-cü ildə Tehrandə məlum olduğu üzrə əvvəl mətbuatı bir təşkilat idi. Sonra siyasi dəstələr və ictimai bir sazıman halına düşüb, bütün azadixahların adından danışmaq imkanına malik olmuşdur. Bədbəxtənə onun ədəmi müvəffəqiyyəti də bu imkandan doğulmağından başladı. Çünki cəbhəni vücuda gətirən ruznamə müdirləri suları bir arxa gedən adamlar deyildilər. Bu səbəbdən Seyid Ziya dəstəsi siyasət səhnəsində görünən kimi, “Sitarə” ruznaməsinin müdiri Məliki, Sədri “İran” ruznaməsinin müdiri, “Mühüt məccəlləsi” müdiri Mühit Təbatəbai və “Xorşidi-İran” müdiri Bazərkad (Pasarqad?) və başqaları cəbhəni onun qucağına atmağa təşəbbüs etdilər. Təşəbbüsdə olanları təşkilatdan ixrac etdilər. Bu isə cəbhəyə böyük zərbə idi. Digər tərəfdən Hizbi-Tudə ruznamələri fəqət Hizbi çərçivədə məhdud qalmağa çalışdıqları üçün cəbhəni təşkil etmək, onun dairəsini genişləndirmək əvəzində onu tamamilə Hizbi bir sazıman halına salmağa başladılar. (Bununla da) ortada qalan ruznamə nəşirlərini uzaqlaşdırıb, təşkilatı qüvvədən salmağa səbəb oldular. Yeri gəlmişkə demək lazımdır ki, hökumət başına keçmək üçün heç bir macəradan çəkinməyən Qəvamus-Səltənə öz mərkəzləri vasitəsilə Hizbi-Tudə və Cəbhei-Azadi təşkilatını öz təhti-nüfuzuna keçirmişdir. Bahar, Abbas Şahəndə, Zeynal Abdin, Firdovs və Lənkarəniləri Qəvamın köhnə adamları olduqları üçün var qüvvələri ilə cəbhə təşkilatını onun qucağına atmağa çalışdılar. Əslən Qəvamus-Səltənənin səhneyi siyasətə soxulub Hizbi-Tudə və sair azadixahlar təşkilatına əl atması, Hizbi-Tudə və azadixahlar cəbhəsinə böyük sədəmə və zərərlər yetirməkdə idi.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, əvvəl günlər azadixahlar və mütərəqqi ünsürlər bu sazımanların dalında Qəvamus-Səltənənin irticai (siyasətini hiss) edərək, ondan hürküb, özlərini kənara çəktilər. Qəvam isə bacardıqca özünü azadixahlara yaxın göstərməyə çalışırdı. Tehrandə cəbhənin vəziyyəti bu şəkildə olduğu halda, Təbrizdən böyük ümüd gözləmək olmazdı. İdarədə təşkilatın sədarətinə keçirilən Ağai Şəbüstəri savad cəhətdən zəif və fəaliyyət cəhətdən də (zəif idi). Qeyd olduğuna görə cəbhə ətrafına toplanan azadixahları razı salıb, onlara rəhbərlik edə bilmədi. O təşkilatı idarə edib, onu hədəfə doğru aparmaq əvəzində, Ağazadə və başqaları kimi şərqlənən üzvlərin müxtəsər muxalifəti nəticəsində kəsib getmiş (dir) və cəbhəni onların əllərinə tapşıraraq, kənara çəkilmək fikrində olanlar isə, məzrubi-iyman adamlar olduqlarına görə təşkilatı zəiflədib və batil halında saxlayıb, (məhv) dərəcəsinə gətirməyə səbəb olmuşdular.

Hizbi-Tudə başçılarından Xəlil Məliki və doktor, Cövdət və Vartaşini azadixahları özlərinə {tabe} etmək kimi kiçik və məhdud düşüncələri də Təbriz Azadlıq Cəbhəsinin zəif ləşməsində artıq təsir bağışlamışdır. 1945 -ci il mordad ayında mən Şirazdan gəldikdə Azadlıq Cəbhəsi təqridən dağılmağa başlamışdır. Məxsusən Hizbi-Tudə və ittihadıyyə başçıları onu təqviyyət etmək əvəzində dağıtmağa çalışdılar. Natavani, Rəhbər və qəhraman kimi savadsız, biliksiz tudəçilər cəbhədə çalışan əşxası hətta təhqir və tovhin

etməkdən belə pərhiz etmək istəmirdilər. Bu isə tamamilə Hizbin və azadlığın zərərinə tamam olan bir hərəkət idi.

Əslən Hizbi-Tudədə də münəvvər təbəqə az və avamfərib adamlar çox idi. Bu təşkilat sırasında savadlı və məlumatlı üzvləri görməkdən qorxurdular. Çünki, yeni savadlı adamlar ortalığa çıxdığı vaxt savadsızların təşkilat rəhbərliyindən kənara qalmaları məlum bir məsələ idi. Çünkü xalq bacarıqlı və məhəbub adamları qoyub, bütün sərmayaları çığır-bağır salmaqdan ibarət olan demaçoqların dalınca gedə bilməzdi. Getsəydi bir nəticə verməzdi. Bu cəhətdən əyalət komitəsi firqə başçılarının dəvətləri ilə yaratmaq istədikləri şəraitə baxmayaraq, ziyalıları Hizbə çəkmək mümkün olmurdu.

Demək, o zaman Həzbi-Tudə başçısız və ofisersiz bir qoşun kimi sövq-təbii ilə irəli gedirdi. Başçıları çəkib dalınca aparırdı. Həmin zamandan onu solçuluq çərçivədə məhdud etməklə demokratik şəkli alıb, bütün xalqı öz dalınca aparmaq imkanından məhrum edilirdi.

Yuxarıdakı səbəblərə görə Azərbaycanda isə bərnəmə üzərində qurulan Cəbhei-Azadi təşkilatı nehzət zamanında təzəlül bir hala gəlmişdi. Bununla belə bütün Azərbaycanda başlanan ictimai işlərə rəğbət göstərən əşxas hamısı az-çox bu təşkilata bağlı hesab olunurdular. Firqəmiz təşkil olduğu zaman bütün siyasi sazimanlar kimi Cəbhəyi-Azadi da çox müfid vəqə oldu.

Həmin bu təşkilatın səbəbi ilə biz vaxtıkən bütün Azərbaycan şəhərlərində baş bilən adamlarla tanış ola bilmişdik. Mən özüm 1944-cü il isfənd ayında Təbriz, Xoy, Urmiyyə, Ərdəbil şəhərlərinə müsafirət edib, böyük konfranslar verdikdən sonra cəbhənin heyətini intixab etməklə, Azərbaycanın siyasət adamlarıyla yaxından tanış və dost olmuşdum. Ona görə firqəmizin təşkilinə başladığımız vaxt Cəbhei-Azadi təşkilatı bizə hazır və amadə bir vəsilə olub, hər yerdə firqənin şöbəsini onların vasitəsilə qurmağa müvəffəq ola bildik.

Nəticə

Necə ki, yuxarıda dedik 12 şəhrivər 1945-ci ildən, yəni məruf elamiyəmizin intişarından qabaq Azərbaycan xalqını öz dalınca aparıb, bütün təbəqələrə rəhbərlik edən milli bir təşkilat yox idi. Zəhmətkeşlər, Tudə, Azərbaycan və sair ünvanlar altında parlayıb təşkilatlardan qalan mənfi və müsbət xatirələrə baxmayaraq, onlardan güclü bir əsər baqi qalmamışdır. Hizbi-Tudeyi-İran, Kanuni-Demokrası, Ziddi-Faşist Cəmiyyəti və İttihadiyyə isə, necə ki, şərh verdi fəqət zəhmətkeşlərin həssas bir qismini cəlb edə bilmişdilər. Bu təbəqə isə sazimanlardan gördükləri fəri işlərə qənaət etməyib, ciddi fəaliyyət və böyük qədəmlər gözlədiklərindən onlardan çox da razı deyildilər. Mitinqlər, nümayişlər, konfranslar dövlət məmurları barəsində yazılan acı tənqidlər artıq xalqı doyura bilməzdi. Təşkilatlara daxil olan fədakər insanlar onlardan ciddi və əsas

qədəmlər götürmək intizarında idilər. Biz isə yuxarıda qeyd etdiyimiz səhvlərə görə olası deyildi. Hətta onların götürdüyü bəzi ciddi qədəmlər də nəqşəsiz, hədəfsiz olub, hissiyat üzərində qurulduğundan əks nəticələr verirdi. Nehzətimizdə müsbət və faydalı işlər görülüb nüfuz qazanan cavanlar isə başçıların götürdükləri qələt qədəmlər nəticəsində bədnam olub, öz fədakarlıqlarından xalqın nifrətini qazanmaqdan başqa bir nəticə ala bilməzdilər.

Misal üçün Liqvan hadisəsini götürə bilərik: 1945-ci il mehr ayının 11-də ittifaq düşən bu hadisə Hizbi-Tudənin Azərbaycan təşkilatını şədid surətdə bədnam edən əsl idi. O günlərdə Tehrandan Təbrizə gəlib, orada hay-küy salan Ardaşes Ovanesyan Lahican vəkili doktor (Radməneşin) parlaman nitqindən alıb, meydana atdığı “qana-qan, yumruqa-yumruq” şüarı Azərbaycan üçün olduqca yersiz və bimövqə bir şüar idi. Bu şüar Hizbi ağır və qaba vəziyyətinə duçar etmişdi. Elani-cəng mənasında olan belə şüar xalqı qorxudub, Hizbdən uzaqlaşdırmaq, dövlət və jandarm qüvvələrini ayıq salmaqdan başqa bir nəticə verə bilməzdi.

Düşmənlərinə Elani-Cəng edən bir Hizb əvvəldən onun vəsailini hazırlamalı idi. Mütəəssifənə o vaxt Hizbi-Tudə ixtiyarında belə bir vəsail yox idi. Onun ətrafına toplananlardan beş-üç nəfərin əlində olan sadə, kiçik əsləhə, dişdən dırnağa qədər müsəlləh olan dövlət qüvvəsilə elani-hərb, dağılmağa məhkum olmaq deməkdir. Bütün İranda hayküyə səbəb olan Liqvan hadisəsi isə bu şüarın üzərində meydana çıxdığından, Hizbi-Tudənin rəhbərliyi böyük zərbə və xətərə məruz qalmışdı.

Doğrudur, bu hadisə jandarm başçısı Şəqaqi və Əmir Pərviz və sairələrin {gördüyü} tədbirlərindən {bürüz} etmişdi, çünki onlar ehqaqi-haqq edib, Hizbi-Tudənin təqazalarına istəklərinə qulaq asmadıqlarına görə, tudəçilər müstəqimən öz müxaliflərini əzməyə iqdam etmişdilər. Bununla belə xalq kütlərini işlərə hazırlaya bilən hər təşkilatın kiçik bir kəndə həmlə edib, orada silah gücü ilə məsələni həll etməsi, doğru bir siyasət ola bilməzdi. Bu məsələni həll etmirdi ki, bəlkə də Hizb üçün yeni macərə müşkülət meydanına çıxarır. Onun zəif və bacarıqsızlığını açıb göstərirdi. Çəkib apara bilmədiyini isə şərh verdiyimiz vəziyyət aydın bir surətdə isbat etməkdədir.

O günlərdə Azərbaycan xalqının müxtəlif təbəqələri isə müharibənin xatəməsi və demokratik qüvvələrin İrani tərək edib getməyə hazırlanması münasibətilə səxt nigaran və müztərib bir halda idi. 14-cü məclis özünün irtica simasını tamamilə aşkara çıxarmışdır. Bir-birinin dalınca iş başına keçən mürtəcə dövlət başçıları azadlığı pozmaq və İrani tamamilə xarici istismarçıların nüfuzlarına təslim etmək siyasəti üzərində çalışdıqlarını əmələ isbat etməkdə idilər. Bu cəhətdən Azərbaycan kəndli, fəhlə və sair zəhmətkeşləri irticanın qələbəsidən artıq dərəcə qorxuya düşmüşdülər. Azadixahlar isə daha artıq nigaranlıq çəkirdilər.

Tehrandə və başqa şəhərlərdə azadixah ruznamələrin töqifi və demokratik sazimanların əzilib sıxıntı altına alınması, məclisdə Hizbi-Tudə nümayəndələrinin danışmaqdan, fəaliyyətdən qadağan olunmaları, həmçinin

Azərbaycan şəhər və kəndlərində mürtəcelərin və dövlət məmurlarından jandarm və polislərin get-gedə xalqı daha artıq incitməyə başlamaları xalqın iki yol ayrıcına gəlib çatdığını göstərirdi. Xalqı hidayət edib, azadlığa çıxarmağ istəyən azadixahlar bu iki yoldan birin intixab etməyə məcbur idilər. Bunlardan birisi mövcud vəziyyətlə razılaşımaq yəni şərti-qeydsiz olaraq irticaya təslim olmaq, digəri isə, xalqın narazılığndan istifadə edərək, onu möhkəm bir təşkilat altına almaqla irticanı əzmək üçün şədidd mübarizəyə başlamaqdan ibarət idi.

Azərbaycanda olan Hizbi-Tudə və sair siyasi cəmiyyətlər bu məsələni düşünə bilmədiklərindən ya düşüncələrdə onu icra etməyə qadir olmadıqlarından yəni qüdrətli bir təşkilat qurulması lüzumu meydana çıxmışdır. Firqəmiz isə bu axırıncı yolu təqib etmək hədəfi üzrə təşkil olunan bu ehtiyac üzərində qurulan siyasi bir cəmiyyət idi. (Onun) Zəf və qüdrətini də bu cərəyan üzərində axtarmaq lazımdır. Bəşər tarixinin şayani-diqqət hadisələrindən olub 11 ay davam edən milli hərəkətimiz və heyrət-avər günlərində, firqəmizin götürdüyü tarixi işləri tarixşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən tətbiq və tədqiq edərkən bu əsli həmişə nəzərdə tutmaq lazımdır.

Azərbaycan fəqət bir (Liqvandan) ibarət olmadığı kimi, irtica isə (da yalnız) 90 yaşlı Hacı Ehtisama arxalanmırdı. Liqvan hadisəsi ibrətavər bir hadisə idi. Bu vasitə ilə Tudə rəhbərliyinin zəifliyini və hesabsız bir hərəkət etdiyini isbat edib, Hacı Ehtisamin evini dağıdıb və şeylərinin qarət edilməsi isə Hizbin içərisində intizam-dissiplinin olmadığını tamamilə aşkara çıxartmış oldu. Böyük iştibah hesab olunan bu hərəkətin təqibi, daha iftızah hadisə nəticəsində öldürülmüş Hizb üzvlərini dəfn etmək üçün verilən böyük pul gücünə əşxası Hizb binasında toqif etmək, fövqəladə xətərnək yerlərə çəkilə bilərdi. Bununla belə biz Liqvan hadisəsində Hizbi-Tudəni nifrətləndirmək istəmirik, məqsədimiz bu məsələni tarixi bir hadisə kimi şərh vermək deyildi, fəqət Hizbi-Tudə başçılarının o günkü xətti-hərəkət və şüarlarının həqiqətdən uzaq olmasını isbat edən bir dəlil olmaq üzrə bu məsələyə işarə edirik.

Hizbi-Tudə heç vaxt Azərbaycanda xalqa rəhbərlik etmək məqamına nail ola bilməmişdir. Hətta onun ən qüdrətli günlərində belə Azərbaycan xalqı onun başçılarına etimadsızlıqla baxıb, işlərin intiqadi gözlə təqib etmişlər. Necə yuxarıda dedik, onun ən mühüm səbəbi Hizbin Tehrana bağlı olması və oradan təbliğət və təşkilat üçün gələnlər Azərbaycan xalqına yanaşa bilməyib, camaatın ruhunu incidib, fikrini edən milli ehtiyacını düşünməmələri olmuşdur. Məxsusən bizim milli nehzətimiz yaxınlaşan günlərdə Xəlil Məliki, Doktor Cövdət, Əli Əmir Xeyzi, Ardaşes Ovanesyan, Əhməd İspəhani və qeyrilərinin mərkəziyyət tərəfdarlığından göstərdikləri inad Hizbi tamamilə xalqın nəzərindən salmışdı. “Azərbaycan coze iran” şüarını meydana atan Xəlil Məliki hətta Hizbin içərisində belə şədidd müxalifətə təsadüf edərək, Təbriz nümayəndəliyindən ümüdin kəsərək, vəzarəti tərkdə ona qarşı təşkilat içərisində böyük tənqid olunurdu. Xəlil Məliki, Ardaşes, Hizbi-Tudənin başqa rəhbərləri o zaman Fars ilə müxalifət edən Sadıq

Badigani Tehrandə töhmətləndirib, onu firqə məhkəməsinə cəlb etmələri, mərkəzin nə qədər səhv hərəkət etdiyini nəzərinizdə mücəssəm etməkdədir.

Beləliklə fikir edirik, oxucularımıza milli nehzətimiz başlanan günlərdə Azərbaycanın siyasi təşkilatlarının vəziyyətini az-çox göstərə bilmişik. O bu təşkilatların heç birinin müstəqil olaraq xalqı öz firqə təşkili üçün götürülən birinci qədəm 12 Şəhrivər müraciətnaməsinin hazırlandığı şərait yuxarıda Azərbaycan xalqının böyük bir siyasi firqələr heyəti hiss etmək idi müstəqil bir firqə olub, Tehrana bağlanmaması üçün Azərbaycan azadixahları, xüsusən yeni nəslin 4 il tamam mübarizə apardıklarını da qeyd etmişdir. İndi isə firqənin başlanğıcı və onun səhəri apastrof surətdə tərəqqi etməsinin səbəblərini araşdırıb, onun məram və şüarlarının ətrafında bəhs etməliyik.

Firqəmizin təsisi günü 12 Şəhrivər 1324-cü il hesab olunmalıdır. (3 sentyabr 1945-ci il) bu tarixdə firqənin bütün fəaliyyətinin əsasını və məramnaməsinin təmsilini təşkil edən 12maddədən ibarət olan müraciətnaməsi intişar tapmışdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, firqəmizin (təşkili) mordad ayının 10-dan başlanmışdır. Mordadın 1-dən şəhrivərin 12-dək (təqribən 1 ay davam edən) bu müddətdə cürətlə deyə bilərəm ki, biz firqəmizin ciddi fəaliyyət göstərdiyi günlərdə daha artıq zəhmət çəkib, daha artıq əziyyət sərf etmişik.

Vaxtıdan qabaq polis, jandarm məmurlarını ayıq salmaq çox xətərli olunduğundan gizli fəaliyyət dövrü hesab olunan bir ay müddətində biz fəvqəladə ehtiyat ilə işləməli, müxaliflərin əllərinə bəhanə verməməlidik. Ona görə hər kəsə asanlıqla yanaşib mətləbi ona hali etmək mümkün olmurdu. Qabaqcadan zəminə hazırlamadan təzahür, müvəffəqiyyətsizliklə xatəmə tapa bilərdi.

Biz istəsəydik aşağı təbəqədən geniş dairədə istifadə edə bilərdik. Bunu iki cəhətdən zərərli hesab edirik, əvvələn birinci qədəmdə aşağı təbəqəni toplamaqla biz ortabab adamları və şəhər əhalisinin ümdə qismətini, məxsusən cəmiyyətdə müəssir amil hesab olunan ziyalıların suyi-zənnini cəlb etməklə Cəbheyi-Azadi və Hizbi-Tudə təşkilatlarının iştibahatlarını təkrar etməkdən başqa bir nəticə əldə edə biləməzdik. (Bu iş) Digər tərəfdən Hizbi-Tudə və kagərlər ittihadıyyəsinin ətrafında olan adamları dağıdıb o təşkilat ilə yersiz rəqəbat yaratmağa səbəb olardı ki, təzə işə başlayan bir təşkilat üçün belə rəqəbat çox xətərli nəticələr verməyə bilməzdi. Cəbhei-Azadının qarşısına çıxan çətinlikləri unutmadığımızdan bu vasitə ilə onun iştibahlarını təkrar edə bilməmişdik. Bu cəhətdən birinci qədəmdə adlı-sanlı, bəlli-başlı adamları özümüzə həmrəh etməli idik.

Bu çox mümkün bir iş idi. Çünki bizim intişar vermək istədiyimiz milli şüarların bu təbəqə üçün təzəliyi var idi. Onlar Azərbaycanlıların bir millət olduqlarını qəbul etdikləri halda bu millətin Farslardan və tehranlılardan ayrı olaraq, yaşaya bilməsinə sui-zənn ilə baxırdılar. Bəziləri Azərbaycan xalqının mübarizəsinin Şuralar ittifaqı və Sovet Azərbaycanı ilə əlaqədar hesab edərək, ondan yanlıs nəzəriyyə

çıxardmaqla nehzətimizi İranın istiqlal və təmamiyyətinə muğayir bir nehzət zənn edirdilər. Məxsusən varlı təbəqə məznun olaraq, milli nehzətimiz arxasında özləri üçün sosializm, kommunizm qorxusu icad edərək meydana girmək istəmirdilər. Hətta bacardıqca bizim fikirlərimizi dəyişdirməyə çalışırdılar. Bunların hamısı bizi məyus etməyə, qədər qüvvətli deyildi. Xalqın xüsusilə zəhmətkeş kəndli və şəhər camaatının bizim fikrimizə şərik olduğunu çox yaxşı bilirdik. Biz hiss edirdik ki, Azərbaycan xalqının milli şüarı olmasa ciddi mübarizəyə qədəm qoymayacaqdır.

Öz sərvət və mövqelərindən haya düşənlər belə, üsulən Azərbaycan xalqının dilinə, xüsusiyyətinə və azadlığına olan əlaqəsinə etiraf etdikləri üçün onların fərii və cuzi iradələri bizi tutduğumuz yoldan qaytara bilən qədər qüvvətli deyildi. Ona görə biz xalqa yaxınlaşıb, öz prinsiplərimiz ətrafında bəhs və münaqişə etdikcə tutduğumuz yolun doğru olduğuna imanımız qüvvətlənir və onun icrası üçün himmətimiz artırdı.

Buna baxmayaraq, birinci qədəmlər olduqca müşkül və çətin bir surətdə götürülürdü. Bir tərəfdən elə ağır şərait altında köməkçi və yoldaşlar hazırlarkən digər tərəfdən firqənin elamiyyəsinə mükərrər müzakirə edib, onu iki əsldən ibarət olan şüarlarımızı yazıb, kağız üstünə gətirib, onu o vaxt azadixahlıq adı ilə məşhur olan bitərəf əşxasdan 46 nəfərinin imzasilə bitirməyə müvəffəq olduq. Polis idarəsinin ciddi mürəqibətini nəticəsiz qoyub qabaqdan tutduğumuz təsmim üzrə bəyannaməmizi 12 Şəhrivərə dək çapdan çıxarıb, intişar verdik.

Əvvəl günlərdə içərimizdə məlumatlı adamlar olmadığından bu siyasi bəyannamənin dəqiq yazılıb, çap edilməsi olduqca müşkül idi. Onu özüm iki dildə yazmağa məcbur olmuşdum. Təhtüləfz tərcümədən pərhisz etdiyimdən onun Fars ilə azərbaycanca olan nüsxələrindən ibarət cəhətində cuzi ixtilaf daha imkan tapırdı. Bununla belə iddia edə bilərəm ki, bəyanamə həm Fars, həm də Azərbaycanca çox roşən yazılmışdır. Çap işi yuxarıda dediyim kimi müşkül idi. 12 Şəhrivərdən ibarət olan böyük müraciətnaməni bir gündə Təbriz mətbəələrində 15 min nüsxədə çap etmək təqribən qeyri- mümkün nəzərə gəlirdi. Bu cəhətdən 24 saat tamam şəxsən çapxanada qalmağa məcbur oldum. Hətta Elmiyyə çapxanasının sahibi öz çapxanasının adını qeyd etməyə hazır olmadığından firqəmizin ciddi müəssisələrindən olan İttılaat çapxanasının müdiri Həsən Zəfəri məsuliyyəti boynuna alıb öz çapxanasının adı ilə intişar vermək şərti ilə onu razılaşırdı. Mümkündür ki, bu cüziyyəti təfsil üzrə şərh vermək bəzi oxucuları maraqlandırməsın, lakin mənim zənnimcə bütün dünyaya səs salan böyük bir işin başlanğıc şəraitini bilmək lazımdır. Təcrübə isbat etmişdir ki, kiçik bir iştibah nəticəsində böyük bir iş pozula bilər. Kiçik bir fədakarlığılən böyük bir xətərin rəf edilməsi də təcrübədə az görülməmişdir.

11 şəhrivər gecəsi bəyannaməni çap edərkən mənim 3 gün yuxusuz qaldığıma görə taqət gətirməyib, işçilərin nahar mizi üstündə yatmağım onların ruhiyyəsində dərin təsir buraxmışdır. 2 saatdan artıq davam etməyəm bu istirahətdən sonra mürəttiblər və sair çapxana işçilərinin ruhiyyəsində böyük təğyirat hiss etməyə başladım. Onlar tamamilə başqa adamlar kimi nəzərə gəlirdilər. Çapxananın qaranlıq kif (basmış

lampası) sanki işıqlanıb, fəaliyyət ilə dolmuşdur. Yuxudan oyandığım zaman hənuz sadə tanışlığımız belə olmayan kargərlər məni təbəssümlə qarşılayıb, işi bir neçə saata qurtarmağa hazır olduqlarını söylədilər. 2 saat bundan qabaq böyük məbləğ müqabilində belə yuxusuz qalmağa razılaşmayan cavan işçilər isə kamali-meyl və rəğbətlə onlara tapşırılan vəzifəni əncam verməyə söz verdilər. Mətbəənin səhifəbəndi Hüseyn Ağa Səlimül-nəfs mən oyanar-oyanmaz 4 saat sonraya vəd etdiyi ikinci səhifəni ikinci təshih üçün mizin üstünə qoyub dedi: indi mən inanıram ki, sizin işiniz müvəffəqiyyətlə qabağa gedəcəkdir. Çünkü ona möhkəm inamla yapışdınız, maddiyyat və istirahət fikrində olmadığınızı miz üstündə yatmağınız mənə isbat etdi. Dediymi isbat etmək üçün özüm də müraciətnaməni imza etdim. Bu tarixi müraciətnamənin axırncı imzası həmin çapxana kargəri Səlimül-nəfs imzasıdır.

Onun sadə və biğərəzanə bir surətdə zəhmətə ürəkdən qiymət verməsi məni fəvqəladə ümidvar etdi. Ona görə də bütün nehzət zamanı da hər bir işdə zəhmətə qatlaşıb, işçilər üçün nümunə olmağı hərgiz yadımdan çıxarmadım.

Bu kiçik hadisə hesab edilsə də mənim əqidəmcə Azərbaycan tarixində qeyd edilməli bir həqiqətdir. Necə ki, dedik kiçik hadisələr bəzən çox böyük hadisələrin müqəddəmə və səbəbi ola bilər. Mövzudan xaric olsa da, burada “Əmir Teymur Kurkani (Topal Teymurun) qarışıqdan ibrət almasını qeyd etmək lazımdır. Böyük fəthə güya birinci dəfə Süxtə məğlub olub, yəslə və biçərə halda tək və tənha xaraba bir divara təkliyə etdiyi halda, bir qarışıqdan ağzında özündən belə yekə buğdanı divardan çıxarmaq üçün dəfələrlə çıxıb-düşdüyünü və nəhayət öz məqsədinə nail olduğunu görüb ibrət, alır. Mən ümüd və himmətlə işə başlayıb, bildiyimiz kimi böyük nailiyyətlər əldə edərək, vaxtının ən məşhur, ən qüdrətli simalarını kəsb edir.”

İsfahanda, əfqanlıların xalqı qətl etdikləri zamanda qoca bir arvadın bir iddə isfahanlının edam üçün qoyun kimi qətlgaha göndərilmələrini sərzəniş etməsi, xalqı ayağa qaldıraraq, qəsbkarların oradan qovulmasına səbəb olduğu tarixdə görülən kiçik bir hadisədir ki, ondan böyük bir nəticə əldə edilmişdir.

Demək bizim firqəni təşkil edərkən, tək-tək adamlarla görüşüb, imza toplayıb və müraciətnaməmizi yuxarıdakı şəraitdə çap etməyimiz, zahirdə kiçik bir iş olsa da, böyük bir işin müqəddəməsi olmaq üzrə tarixdə iri xətt ilə səbt edilməlidir. Qoy gələcək nəsəl bilsin ki, hər işin müqəddəməsi əvvəlcə kiçik və əhəmiyyətsiz nəzərə gələ bilər. Elə kiçik ki, hətta insan ona məşğul olmağı belə özünə tənəzzül hesab edər. Vəli himmət, istiqamət, iman və əqidə üzrə başlanan iş tez ya gec istənilən nəticələr ilə nəticələnib, arzu olunan məqsəd, gözlənilməyən vasitələrlə əldə edilə bilər.

Çətinliklərə baxmayaraq, müraciətnaməmizi müvəffəqiyyətlə yazılıb, çap olub, intişara quyulması firqə tarixində şərəfli və qiymətli bir iş hesab olunmalıdır. Bu birinci qədəmi müvəffəqiyyətlə götürməklə firqəmizin əsl fəaliyyət tarixi başlanır...